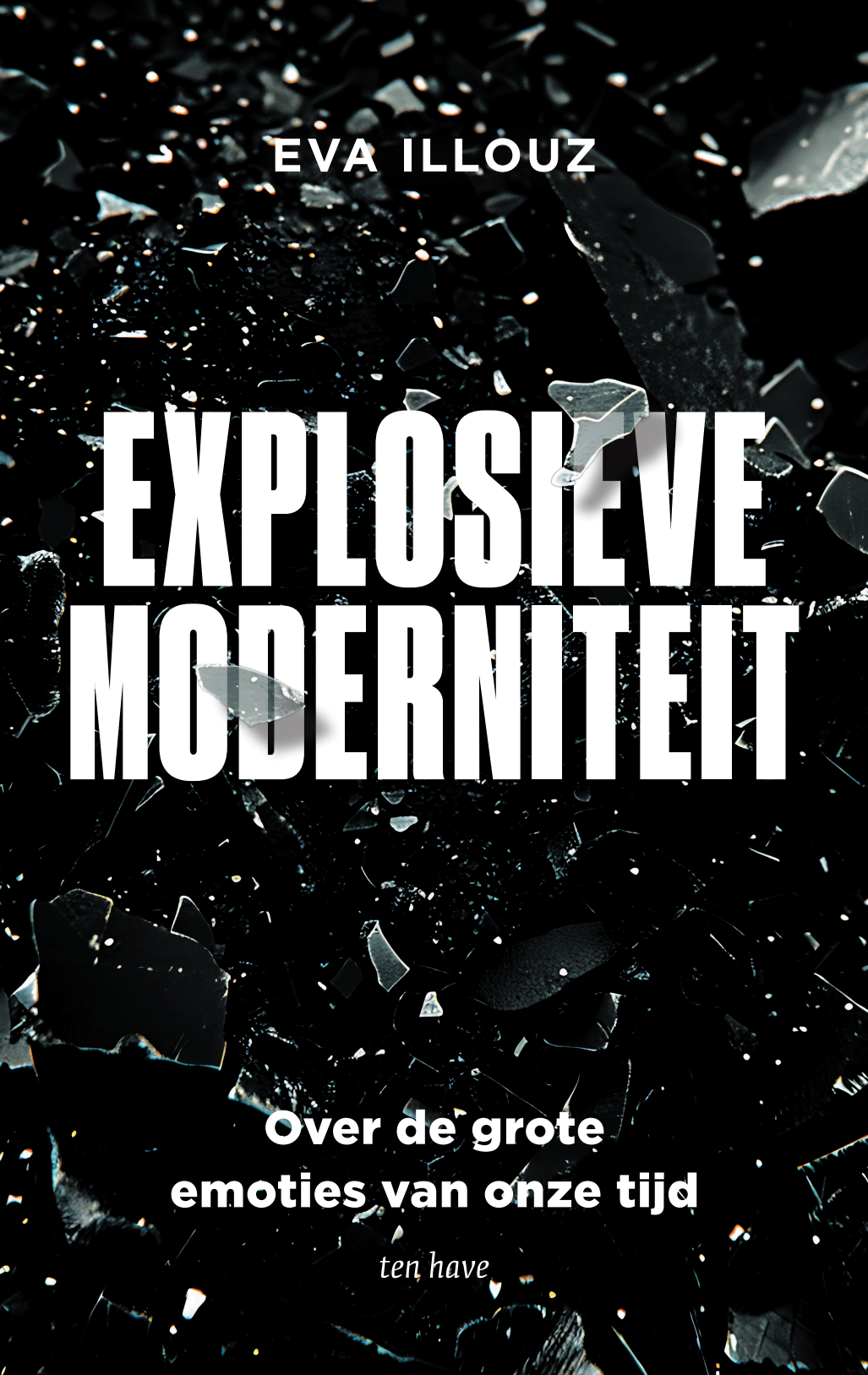

EVA ILLOUZ

EXPLOSIEVE MODERNITEIT

**Over de grote
emoties van onze tijd**

ten have

Inleiding

Het onbehagen in de emotionele cultuur

Omdat het lichaam (in ongelijke mate) aan de buitenwereld is blootgesteld en in gevaar is, geconfronteerd wordt met het risico op emoties, verwonding, lijden, soms zelfs de dood, en het de wereld daarom wel serieus moet nemen (en niets is serieuzer dan emotie, dat raakt aan de diepte van ons organische wezen), is het in staat disposities te verwerven die van hun kant een opening naar de wereld zijn – dat wil zeggen naar de structuren van de sociale wereld, waarvan ze de belichaming zijn.

– Pierre Bourdieu, *Méditations pascaliennes*¹

Allemaal zijn we weleens overvallen door woede, verdriet of liefde. Als emoties ons overweldigen, lijkt ons lichaam onze geest voor te zijn – zweet in de handpalmen, hartkloppingen, opvliegers, ademenood, buikpijn. Zoals socioloog Pierre Bourdieu opmerkt in het motto van dit hoofdstuk: we worden blootgesteld en in gevaar gebracht. Misschien doen of zeggen we ook dingen waarvan we later spijt krijgen of die ons achteraf gezien verbazen. ‘Wat zag ik toch in haar,’ vraagt Swann zich af, de verteller uit *Swanns kant op*² van Marcel Proust, terwijl hij nadenkt over zijn uitgedoofde passie voor Odette. Diezelfde verwarring of schaamte voelen we wellicht als we nadenken over onze vroegere liefde voor iemand die we nu niet langer belangrijk vinden, of over woede waarvan de brandende intensiteit allengs is weggeëbd. Dit suggereert dat emoties worden gekenmerkt door onze diepe betrokkenheid bij het heden en vaak gepaard gaan met een zekere onverschilligheid voor de toe-

komst. Als emoties van wijsheid verstoken zijn, dan misschien wijsheid van het berekenende soort, dat spijt kan voorzien of welzijn kan berekenen. Emoties zijn snelle reacties op de wereld om ons heen. Juist daarom wordt vaak beweerd dat emoties de grenzen van het verstand overschrijden en tot fouten leiden:³ ze veroorzaken kortsluiting in ons langzame denken, omzeilen onze wil en negeren onze toekomstige belangen. In *Indignation* van Philip Roth (2008) berispt de moeder haar zoon op een manier die we nog steeds herkennen:

Wees niet [zo slecht als je vader]. Sta *boven* je gevoelens. Ik vraag dat niet van je, dat doet het leven. Zo niet, dan word je overspoeld door je gevoelens. Je zult erdoor worden meegesleept naar de zee en spoorloos verdwijnen. In het leven kunnen gevoelens het grootste obstakel vormen. Gevoelens kunnen je verschrikkelijk misleiden.⁴

Ook al horen we zulke waarschuwingen nog zo vaak, toch zouden we evengoed kunnen zeggen dat emoties de waarheid van onze ervaring zijn. In *Do Androids Dream of Electric Sheep?* van Philip K. Dick (1968) maken mensen onderscheid tussen androids en mensen met behulp van een 'empathietest',⁵ omdat gevoel het kenmerk is van menselijkheid. Thomas Mann formuleerde het nog dramatischer: de schrijver stelde dat mannen en vrouwen niet alleen compleet menselijk zijn door hun emoties, maar 'gelijk aan God, omdat [ze] voelen'.⁶ Emoties vergissen zich nooit: als je je emoties kent, ben je authentiek en leef je een werkelijk zinvol leven. Emotionele authenticiteit is ook een kenmerk geworden van mentale gezondheid en geluk, een boodschap die eindeloos wordt gerecycled, zowel op alle lagen van highbrow- en lowbrowcultuur als door de gigantische industrie van de psychologische adviezen.⁷

Ik zal deze twee doorsnee opvattingen over emoties – emoties als fout en emoties als waarheid – omzeilen, en begin vanuit de volgende veronderstelling: onze emoties zijn *gestileerde momenten* van zijn, momenten waarop we op een specifieke manier betrokken raken bij een situatie, soms acuut. Gillen, medeleven, koelheid of tranen zijn

allemaal manieren om onze ervaring te stileren, er een vorm en een kader aan te geven, het gebied van onze interactie met anderen af te bakenen, soms reflexief en zelfbewust, soms onvrijwillig. Onze emoties hangen nauw samen met wie we zijn, niet alleen als personen met onze eigen geschiedenis en ons unieke geestelijke karakter, maar ook – en soms vooral – als leden van groepen en culturen die ons innerlijk leven een reeks onzichtbare restricties opleggen. Psychologen zijn vooral geïnteresseerd in het eerste, sociologen in het laatste. Zonder dat wij het beseffen bevatten emoties de belangrijkste ingrediënten van de maatschappij, en voeren ze die ten tonele. Normen, regels, sociale structuren en culturele richtlijnen vormen het onzichtbare maar gloeiend hete magma van emoties, de kern van hun energie.⁸ Deze aannames zijn de intellectuele achtergrond van dit boek.

De maatschappij in de ziel

Emoties zijn in elk geval al sinds de stoa – een filosofische stroming die rond 300 v.Chr. op de oude agora van Athene door Zeno van Citium werd opgericht – een van de belangrijkste onderwerpen van filosofisch onderzoek. De stoïcijnen zagen emoties als verstoring van de ziel en probeerden een beschaafde onverschilligheid te ontwikkelen.⁹ Aangezien ze ons opdroegen alles wat de rust in onze ziel verstoorde uit te roeien, sloten ze nader onderzoek naar emoties bij voorbaat uit. Het emotioneel programma van het christendom was niet minder streng en predikte dat we emotionele zonden als woede, gemakzucht en lust onder controle moesten houden of zelfs moesten elimineren, en in plaats daarvan de liefde voor God moesten beoefenen. Pas in de zeventiende eeuw werd deze overtuiging ontkracht door Baruch Spinoza (door velen beschouwd als de grondlegger van de moderne seculaire filosofie). Tegen de achtergrond van een religieuze cultuur die het emotionele leven de wet stelde met behulp van verboden en voorschriften, beloningen en straffen, bood Spinoza de toen radicale visie dat emoties een natuurlijk fenomeen zijn en de moeite van een grondig intellectueel onderzoek waard. Zoals zijn beroemde claim in het derde deel van de *Ethica* luidt:

Dus volgen gevoelens van haat, woede, afgunst enzovoort op zichzelf beschouwd uit dezelfde noodzaak en kracht van de natuur als de andere enkelvoudige dingen; en daarom kennen ze zekere oorzaken door middel waarvan ze begrepen kunnen worden en hebben ze zekere eigenschappen die het kennen evengoed waard zijn als de eigenschappen van elk willekeurig ander ding dat we voor ons plezier overdenken. Daarom zal ik de aard en de kracht van de gevoelens en het vermogen van de geest ten opzichte van de gevoelens volgens dezelfde methode behandelen als ik in het voorgaande God en de geest heb behandeld en zal ik het handelen en de behoeftes van de mens net zo bekijken alsof het om een vraag over lijnen, vlakken of lichamen ging.¹⁰

Lijnen, vlakken en lichamen: met deze paar regels maakte Spinoza emoties los van zonde en rechtschapenheid, en introduceerde hij het intellectuele programma dat drie eeuwen later zou worden toegepast en waardoor emoties het belangrijkste voorwerp van wetenschappelijk onderzoek in de sociale en natuurwetenschappen zouden worden. Psychoanalyse, ego- en positieve psychologie, cognitieve psychologie, antropologie en sociologie, evolutionaire biologie en neuropsychologie: al die wetenschappelijke disciplines benaderen emoties als lijnen, vlakken en lichamen, dingen die je kunt kennen, voorspellen en controleren. Maar emoties zijn niet alleen onderwerp van een stortvloed aan wetenschappelijke theorieën. Ze zijn ook het belangrijkste onderwerp van zelfhulp en popcultuur, die ons via televisie, radio, internet, films, podcasts, de spreekkamer van therapeuten en populaire wetenschap instrueren over het hoe en waarom van ons emotionele leven, en wat we daar wel of niet mee moeten doen.

Als socioloog ben ik niet zozeer geïnteresseerd in het genezen van geestelijke wonden, maar des te meer in de manier waarop de maatschappij bijdraagt aan het slaan daarvan. Ik noem het volgende voorbeeld. In zijn memoires schrijft George Orwell over de volgende gebeurtenis tijdens de Spaanse Burgeroorlog, toen hij zich bij het republikeinse leger had aangesloten:

Een van de rekruten die zich bij ons voegde terwijl ik me in de barakken bevond, was een wild uitziende jongen uit de achterbuurten van Barcelona. Hij was gekleed in lompen en ging blootsvoets. Hij was ook uitermate donker (Arabische afkomst, durf ik wel te stellen) en maakte gebaren die je van een Europeaan niet zult zien; één gebaar in het bijzonder – de arm uitgestrekt, de handpalm verticaal – was karakteristiek voor ‘Indianen’. Op een dag werd er een aantal sigaren, die in die tijd nog spotgoedkoop waren, uit mijn slaappleeds ontvreemd. Ik was zo dom om dat aan de officier te melden, en een van de schavuiten over wie ik het al eerder heb gehad, kwam meteen naar voren en loog dat er uit zijn kooi vijftwintig peseta’s waren gestolen. Om de een of andere reden besloot de officier meteen dat de jongen met de gekleurde huid de dief wel moest zijn. In de militie werd heel streng opgetreden tegen dieven; in theorie zou je ervoor doodgeschoten kunnen worden. De arme jongen liet zich naar de bewakingsruimte voeren om gefouilleerd te worden. Wat me nog het meest trof, was dat hij bijna niet probeerde te zeggen dat hij onschuldig was. In het fatalisme van zijn houding was te zien in welke vreselijke armoede hij was opgegroeid. De officier beval hem al zijn kleren uit te trekken. Met een nederigheid die ik vreselijk vond, trok hij al zijn kleren uit, die daarna werden doorzocht. Natuurlijk zaten noch de sigaren noch het geld erin; hij had niets gestolen. Het pijnlijkste van dat alles was nog wel dat hij zich nadien niet minder leek te schamen, ook al was zijn onschuld vastgesteld.¹¹

Deze situatieschets ontvouwt zich als een keten van verstrengelde gebeurtenissen en emoties, en die emoties komen op hun beurt tot stand tussen individuen en maatschappelijke structuren. We vinden het niet moeilijk ons de beschuldigingen van de officier tegen de man met de bruine huid voor te stellen als woede, en die woede, zoals uit Orwells verhaal blijkt, wordt aangewakkerd door racisme en klassendiscriminatie. De snelheid waarmee de officier de beschuldigingen uit, is toe te schrijven aan zijn vooroordeel over de armoede en de huidskleur van de man.

Nog treffender is de reactie van de man: volgens Orwell berust hij in zijn vernedering, omdat hij die door zijn armoede al vele malen

heeft ervaren. Zelfs wanneer blijkt dat hij onschuldig is, blijft hij zich schamen. De schaamte blijft aan zijn wezen kleven omdat het een uiting is van zijn maatschappelijke toestand en positie, vertaald naar herhaalde ervaringen van vernedering die zich in en door zijn lichaam opstapelen. Die emotionele ervaringen worden omgevormd tot het beeld dat hij van zichzelf heeft, en dat hij heeft geïnternaliseerd door de interactie met anderen – anderen die zelf ingebed zijn in een machtig systeem van overheersing. Daardoor heeft hij geleerd om heel weinig te verwachten, vandaar zijn berusting. De woede van de officier en de schaamte en de onderdanigheid van de man zijn sociale structuren in actie. Tot slot brengt deze karakterstschets nog een andere emotie over: het medeleven dat de verteller heeft voor de valselijk beschuldigde man. Dat medeleven wordt ondersteund door morele codes die we zonder moeite kunnen identificeren. Ze trekken ons het verhaal in.

Als emoties ons vaak overweldigen met hun dwingende vanzelfsprekendheid en urgentie, dan komt dat omdat ze een verdichting zijn van sociale structuren, groepsidentiteiten en morele codes. Emoties hebben een biologisch fundament, maar het zijn ook momenten waarop een individu fundamentele sociale processen verwerkt, zoals dominantie, concurrentie, afhankelijkheid, onderdanigheid, ongelijkheid, verbondenheid en rechtvaardigheidsnormen. In emoties overlappen biologische, psychologische en sociale normen elkaar. Het lijkt misschien triviaal om te beweren dat onze emotionele ervaring collectieve categorieën en entiteiten bevat, maar in de relatie die we met onszelf hebben, laten we de rol die de maatschappij daarin speelt vaak buiten beschouwing. We verlangen naar een lichaam waarvan de aantrekkelijkheid wordt bepaald door de regels van de mode-industrie, maar houden de illusie van de individualiteit van ons verlangen in stand. We mijmeren jaloers over de exotische vakantie die uitgebreid in tijdschriften en op reclameborden wordt tentoongesteld, maar schrijven de keuze van onze bestemming toe aan onze eigen avontuurlijke nieuwsgierigheid. De moderne beschaving vraagt zo vaak van ons dat we onszelf zien als prachtige, unieke individuen, dat we maar al te gemakkelijk vergeten dat onze intieme ervaring nooit helemaal van onszelf is.¹² Net als

vleermuizen die signalen uitzenden om te bepalen waar zich obstakels bevinden, gebruiken we onze emoties om er half bewust en half blind achter te komen in hoeverre de wereld tegenwicht biedt aan ons streven, waar we in die wereld naar verlangen of welke rol we erin zouden moeten spelen. Emotionele reacties zijn zowel het resultaat van onzichtbare oorzakelijke ketens die eraan voorafgaan als strategieën om die ervaring te begrijpen en onder controle te houden. Emoties zetten het werk van de maatschappij binnen het zelf voort.

Omdat emoties sociaal zijn, hebben ze een culturele en sociale grammatica, die ons helpt na te denken over de gevoelens van anderen, conclusies te trekken over de emoties van echte of verzonnen personen en te anticiperen op de emotionele reacties van anderen. Dat, en nog veel meer, lukt ons omdat we met andere mensen kennis delen over de regels en normen die ten grondslag liggen aan onze en hun emoties. Taal speelt hierin een belangrijke rol. Woorden voor emoties zijn als krachtige magneten – vooral wanneer ze in een bepaalde cultuur een bijzondere waarde hebben: ze trekken de drijvende deeltjes van ons innerlijk aan. Een voorbeeld. Een man kleineert je. Wat je werkelijk voelt, welke naam je je emotie geeft en wat je ermee doet, is grotendeels afhankelijk van de vraag of je een man of een vrouw bent, of je je laat leiden door een aristocratische ethiek van eer, een christelijke ethiek van vergeving of een ethiek van mannelijke, rationele zelfbeheersing. Je voelt misschien verschillende emoties die met elkaar in strijd zijn, maar één daarvan heeft je voorkeur – je gooit er een hatelijke opmerking uit, haalt je schouders op, doet er het zwijgen toe of daagt de ander uit tot een duel – al naargelang je identiteit, maatschappelijke positie en enkele belangrijke morele overtuigingen. We plakken onze gevoelens een etiket op (of lopen in onze verbeelding vooruit op wat we denken dat anderen over ons voelen), door onbewust terug te grijpen op de definitie van de situatie waarin we ons bevinden en de bijbehorende do's-and-don'ts. We schenken aandacht aan ervaringen door de emotionele labels die eraan vastzitten op te roepen, labels die de maatschappij ons aan de hand doet en die ons helpen de onoverzichtelijke chaos van het innerlijke leven een naam te geven, deze chaos van een etiket

te voorzien, te rubriceren en te interpreteren. Onze handelingen en reacties volgen die interpretaties vaak, al gebeurt dat in geen geval systematisch. Omdat cultuur zich zo hecht aan emoties bindt, moeten we onze ontwikkelde verbeelding gebruiken om te begrijpen wat de angst voor de hel kan hebben betekend voor mensen uit de middeleeuwen, of wat Homerus bedoelde toen hij schreef dat de tranen van Odysseus leken op die van een vrouw die 'zichzelf op het lichaam van haar echtgenoot werpt – een soldaat die is gevallen in de strijd om zijn stad te verdedigen'.¹³ Zonder verbeelding zou het ons een raadsel blijven waarom een vrouw uit de negentiende eeuw ernaar streefde een vrolijke 'huisengel' te zijn,¹⁴ of waarom een bedoeïenenman het zich persoonlijk aantrekt en zich zelfs heel erg schaamt wanneer iemand in seksuele termen naar zijn zus verwijst.¹⁵ Of waarom de Ifaluk, een volk op een atol in Micronesië, zeer consciëntieus de morele en emotionele categorie *metagu*, de angst om rangen en hiërarchie te beledigen, voelen en uiten.¹⁶

Maar emoties doen zich niet méér binnen in onszelf voor dan bijvoorbeeld in jezelf praten. Ze staan eigenlijk op de drempel tussen het buitenste en het innerlijke zelf. Emoties zijn onopvallend. Jaloezie op mijn buurman, angst voor een vreemde, nationale trots zijn manieren om de drempel tussen onszelf en de buitenwereld te creëren, erover te onderhandelen en hem in stand te houden. Anders gezegd: (de meeste) emoties zijn de dialoog die we *sotto voce* met de wereld voeren. Door middel van emoties halen we de buitenwereld naar binnen en brengen we onze innerlijke wereld naar buiten, en dat doen we voortdurend en naadloos.¹⁷ Net als de uitgeknippte vormen van een schaduwtheater zijn emoties begrijpelijk omdat er een lichtbron achter staat – de maatschappelijke en culturele oorzaken – en een doorzichtig scherm waarop ze geprojecteerd kunnen worden – een concrete situatie met specifieke individuen die erin acteren.

Deze proposities staan haaks op een groot aantal therapeutische theorieën en technieken, en een zeer lucratieve bedrijfstak van zelfverbetering. Zij hebben de enorme rol die maatschappelijke krachten in onze emotionele aard spelen over het algemeen verduisterd. Toen de wetenschapsleer van de psychologie kennismaakte met de culturele markt van het kapitalisme, was dat een gelukkig huwelijk:

emoties als inwoners van een ommuurde citadel van het zelf worden gemakkelijker verworven door mensen die is aangeleerd om de middelen te consumeren waarmee ze hun emoties kunnen leren kennen, reguleren, disciplineren en transformeren. Als mensen worden gezien als psychologische entiteiten met een duidelijk afgebakende ziel, veranderen ze gemakkelijker in consumenten van de emotionele bewegingen en verbeteringen van hun zelf. Hedendaagse mensen met een droom werken zich omhoog van emotioneel bordenwasser tot psychologisch miljonair. Het overwinnen van trauma, mishandeling, verslaving, een laag zelfbeeld en depressie wordt tot een reddingsprogramma en voedt een hongerige en gulzige zelfverbeteringsindustrie,¹⁸ omdat de klinische psychologie in al haar varianten – de gecommmercialiseerde en de wetenschappelijke – de emotionele configuratie van het individu op een wijze en in een mate heeft vercommercialiseerd die zonder weerga is. Daarmee heeft ze tegelijkertijd versluiert hoe het moderne leven ons in de echokamer van ons binnenste doet imploderen. We worden gemaand in onszelf op zoek te gaan naar manieren om wonden te genezen die ons door de machtige krachten van de moderniteit zijn toegebracht.

Maar waarom zouden we meer geloof hechten aan de sociologie dan aan de psychologie? Ik zou hiervoor heel veel argumenten kunnen geven, maar het meest overtuigende is dat de eerste veel minder nauw verbonden is met machtige economische belangen dan de tweede. De psychologie heeft een wereldwijd leger van experts geproduceerd om de beroepsbevolking te leiden, de productiviteit te verhogen en de rol te verhullen die genderongelijkheid, competitie en een mislukte meritocratie spelen bij emotionele pijn. In het aanzicht van de vele scheuren in het maatschappelijke weefsel ten gevolge van kapitalisme, liberalisme, globalisering en ongelijkheid, is de psychologie blijven eisen dat wij, en alleen wij, de verantwoordelijkheid nemen voor onze angst, depressie of woede.

Op welke manieren heeft de moderniteit – een vaag en ingewikkeld concept – zich in ons emotionele leven ontfouten? Dat is de allesomvattende vraag in dit boek. In het bijzonder wil ik een specifieke malaise van de vroege eenentwintigste eeuw begrijpen, en wel door de lens van een aantal emoties die het dilemma van onze tijd

zowel belichamen als illustreren. Het is interessant dat Freud aan het begin van de twintigste eeuw een vergelijkbaar probleem onderzocht, toen hij licht wilde werpen op het schuldgevoel.¹⁹ Maar waar Freud het toenemend door geweld geteisterde Europese klimaat verklaarde door de maatschappij te bestuderen door het prisma van op zich innerlijke psychische mechanismen,²⁰ doe ik het tegenovergestelde en lees maatschappelijke mechanismen in emoties. Natuurlijk zijn de twaalf emoties waarop ik me concentreer geenszins nieuw in de West-Europese cultuur, we gebruiken hun namen al heel lang, maar in de belangrijkste instituten van de moderniteit hebben ze een nieuwe betekenis gekregen: de consumptiecultuur gaf hoop, teleurstelling, jaloezie en ressentiment een andere vorm. De democratie en de daarmee gepaard gaande ideologieën van gelijkheid, rechtvaardigheid en veiligheid gaven een nieuwe draai aan jaloezie, woede en angst, en het nationalisme deed hetzelfde met het gevoel van ontheemding en nostalgie. En misschien nog wel het duidelijkst: de aanval op het patriarchaat en heteroseksisme had een daverende impact op schaamte, trots, jaloezie en liefde.

Ik wil wat uitgebreider ingaan op het begrip 'moderniteit', dat misschien te ruim kan lijken en dit project daarom beangstigend breed kan maken. Moderniteit omvat meer dan een periode; je zou het kunnen zien als een historische dynamiek die zich vanaf de renaissance heeft ontwikkeld, en waarvan de verlichting het intellectuele hoogtepunt vormde. Ze heeft gevolgen voor een reeks processen die deels met elkaar overlappen en elkaar wederzijds versterken. Daartoe behoren de zelfbewuste breuk met traditie en religie, gecombineerd met de secularisatie van waarden, en de afbouw van formele grenzen tussen hiërarchisch onderscheiden groepen. Dat laatste ging weer gepaard met de verspreiding van een egalitaire opvatting van de persoon, met als resultaat dat de laatste de taak kreeg toebedeeld om zijn sociale relaties reflexief vorm te geven. Verder heeft zich zowel een verpletterende dominantie van concurrerende markten om werk en levensprojecten ontwikkeld, als een op technologie gefundeerde cultuur, met haar voortdurende stroom aan beelden van het goede leven. En tot slot moeten hier genoemd worden: de wereldwijde circulatie van populaties tussen natiestaten; de transforma-

‘Een eyeopener.’ – Die Zeit

Woede, angst, teleurstelling, jaloezie en schaamte: emoties zijn niet alleen persoonlijk, maar vormen de motor van onze politiek, economie en cultuur. In *Explosieve moderniteit* laat Eva Illouz zien hoe deze gevoelens diep verankerd zijn in de westerse samenleving en hoe ze bewust worden aangewakkerd en ingezet.

Met scherpe sociologische analyses en inzichten uit literatuur, filosofie en geschiedenis laat ze zien hoe personages als Emma Bovary en William Stoner de emotionele spanningen van onze tijd weerspiegelen.

Eva Illouz is hoogleraar sociologie aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem. Eerder schreef ze *Waarom liefde eindigt*.

NUR 730